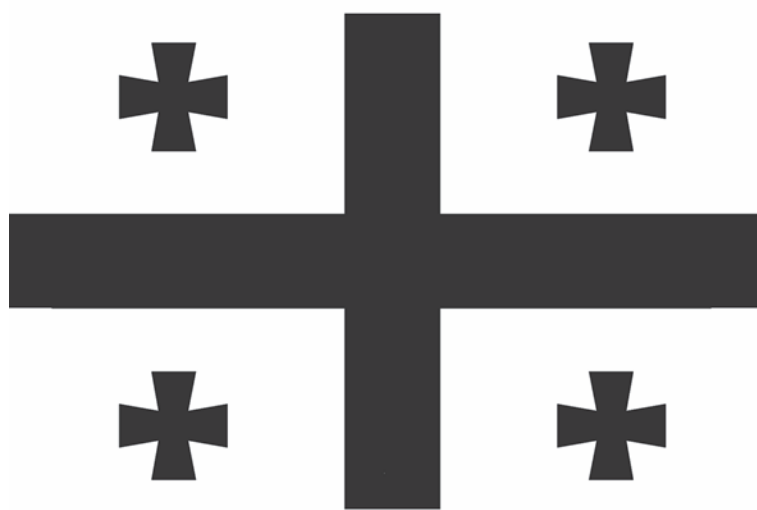

О Л Е Г П А Н Ф І Л О В

УКРАЇНА І ГРУЗІЯ

ЧОМУ РАЗОМ?

ARTANUJI

Харків
«ФОЛІО»
2023

.....

«მე უკრაინელელი რომ არ ვყოფილიყავი,
ქართველობა მენდომებოდა!»

ლესია უკრაინკა

*«Якби я не була українкою,
то хотіла б бути грузинкою»*

Леся Українка

.....

**«Без Грузії — платан я без коріння.
Без України — ясен я без крони»**

Здавалося б, що може об'єднувати два народи, які не мають нічого спільного в мові, культурі, належать до різних расових типів, живуть у країнах, що не мають спільного сухопутного кордону, крім акваторії Чорного моря? Формально — нічого, духовно й ментально — чимало. Однакове ставлення до свободи й до свого поневолювача. Україна втратила власну незалежність 1654 року, Грузія — 1801-го. У 1917–1920 роках Україна повернула державну незалежність, як і Грузія в 1918–1921 роках. І обидві були захоплені Радянською Росією, яка продовжувала імперську політику московитів.

Російська імперія не лише об'єднала Грузію та Україну за одним колючим дротом, національна політика передбачала вільне поводження з народами — переміщення їх з однієї території на іншу на власний розсуд. Таким чином у середині XIX століття українці опинилися в Грузії, утворилася громада козаків із Наддніпрянщини — Полтави та Чернігова.

Якщо ви спробуєте дізнатися про сучасну етнічну картину Грузії, то виділити українців доволі складно. Можна зустріти людей, яких звать, наприклад, Мераб Шевченко, Шота Мартиненко або Тенгіз Гоголь. Навряд чи вони розмовляють українською та, ймовірно, погано російською, але залюбки розкажуть про історію свого прізвища та про своїх українських предків.

У Грузії прізвища загалом мало що значать, якщо, звичайно, не ставити собі за мету з'ясувати генеалогію людини. Я маю багато знайомих, які себе вважають грузинами, але мають прізвища Пархоменко або Гавва. Нещодавній міністр охорони здоров'я Грузії — грузин, звать його Давид Сергієн-

Юзеф Брандт. Обоз запорожців. 1880 р.

ко. Майже всі «корінні» українці, чіїх предків переселили до Грузії в середині XIX століття, розмовляють грузинською, вважаючи її рідною. Лише з прізвиськом Мартиненко нині в Грузії мешкає близько трьох тисяч людей.

У столиці українських переселенців, що більш відома як гірськолижний курорт Бакуріані, стоять дерев'яні будинки, зведені наприкінці XIX або на початку XX століть — з різьбленими українськими лиштвами й віконницями. А якщо зайдете в один із ресторанів, то можете побачити в меню хінкалі та вареники, харчо та борщ. Але в будинках уже рідкість побачити вишиті рушники або якісь предмети, що нагадують про історичну батьківщину господарів. Деякі родини зберігають ікони, привезені понад 150 років тому з України. Та й самі будинки вже доживають свій вік, на їхньому місці зводять сучасні котеджі. Якщо спуститися вузькоколієюю з Бакуріані до Боржомі, то в місцевому музеї можна побачити експозицію, присвячену першим переселенцям-українцям.

Ця книга — данина двом народам, чії долі переплелися — когось об'єднала боротьба з імперією, когось — родинні стосунки. Грузини, які живуть в Україні, стають українцями, українці, які народилися в Грузії, давно стали грузинами. Український літератор Рауль Чілачава почав вивчати українську у себе на батьківщині в Дзвелі-Абастумані, тепер він автор цих рядків: «Без Грузії — платан я без коріння. Без України — ясен я без крони».

.....

Коли українці дізнались про Грузію?

Якщо говорити про те, хто з українців першим відвідав Грузію, то єдиним поки що відомим джерелом є опис посольства Гавриїла Гегенава, Федота Єлчана і Павла Захар'єва 1636–1640 років. У період з 1 до 5 лютого 1640 року посольство провело декілька зустрічей у Корцхелі з єпископом Андрієм, який повідомив послам про смерть дружини володаря Левана II (у рукописі Леонтій).

Леван II Дадіані. Картина Христофоро де Кастеллі. 1640-ві рр.

Нестан-Дареджан, доньки царя Кахеті Олександра II. Третього лютого, коли посли ще перебували в Пуцкурі, до них з'явився якийсь Василь Білорусець, який служив охоронцем скарбниці володаря.

Походження Василя в описі послів має такий вигляд: «Лютого в 3 день приходив до нас від містечка Піскуря від скарбниці царя Леонтія сторожа Василій Білорусець, і говорив: був він Василій у Запорогах (Запоріжжі) і зібрався з донськими козаками рушати на Чорне море, а було їх вісім стругів, і за гріхом прибила їх погода на Дадіянську землю. І того часу прийшли на них Турецькі люди шістнадцять катарг, а царя Леонтія люди прийшли сухим шляхом; і Турецькі люди козаком шерстували, а Дадіянського царя люди козаком хрест цілували на тому, що було їм козаків не побити й лиха їм не вчинити. І повірили їм козаки й до них зі стругів вийшли; і Турчене і Дадіянського царя люди козаків побили, а інших у полон побрали. І то як було тому дванадцять років, а його Василя цар Леонтей до себе взяв...».

У самому документі, в найкращих російських традиціях, спотворено імена і топоніми, але суть зрозуміла — можливо, Василь був козаком із Запоріжжя, з козаками поплав на

Козацький струг

восьми суднах (стругах), що потрапили у шторм, і їх викинуло на берег Самегрело (Дадіанська земля). Частину козаків турки взяли до полону, Василя князь Леван II Дадіані взяв до себе охоронцем скарбниці, що на ті часи цілком гідна й довірча посада. Найімовірніше його прізвище (прізвисько) було Білоус.

У документі відмічено не лише відносини царя Левана II з козаками, але й їхнє постійне протистояння з турками: «І за велінням великого Государя (московського. — Авт.) почнуть козаки ходити Турського воювати, і буде велінням Божим козаків хвилею морем нести в царство до царя Леонтія, і цар Леонтій радий козаків годувати й напувати, і всім покоїти; і буде їм козакам від Турецького царя незгода чинитися і цар Леонтій для великого Государя Царя й великого князя Михайла Федоровича всієї Русії і величність його царського радо допомагати їм, козакам, і проти невірних разом з ними козаки стоять. Та й у великого ж Государя царя і великого князя Михайла Федоровича всієї Русії цар Леонтій милості просить, щоб козаки царства царя Леонтія воювати не приходили і прихисток каторг і кораблів з товарами козаки не громили: три роки кораблі й каторги з товарами до нас не прибували, а бояться козаків; і в які роки кораблі й каторги з товарами до нас не будуть, і в ті роки в нас нестача солі та заліза й інших усіляких товарів».

Федот Єлчан — дивна фігура для змалювання російсько-грузинських відносин, у довідниках він значиться як «російський дипломат, дяк посольського наказу Російського царства XVII століття, перший російський посол у Мегрельське князівство (Дадіанську землю)». Окрім звичних посольських доручень, Федоту Єлчану наказано було насаджувати православну віру з-поміж мешканців Дадіанської землі. Якби російська дипломатія мала б досвід і традиції читання, то Федот Єлчан міг би заздалегідь ознайомитися з працями колишніх мандрівників, а також з історією створення церкви в Грузії.

З цієї нахабної причини приїзду чи з іншої, але мтавар Леван II Дадіані прийняв російського посла доволі холодно. Єдине, що залишилося від того дипломатичного вояжу, це — цитований опис, який можна вважати достовірним зі значною кількістю виправлень. Згадка «козаків» у звіті посольської місії з Московії не єдина в ті часи, вона лише підтверджує той факт, що козаки насправді відвідували узбережжя Західної Грузії.

Написання «козак» українською або «казак» у російській історіографії не суперечать одне одному. Інша річ в інтерпретації людей цієї спільноти, коли в Росії заведено називати їх «росіянами», хоча перша згадка «козаків» сягає XIV століття та згадується в значенні «вартового» в писемній пам'ятці — багатомовному перекладацькому словнику куманської (старокипчацької) мови 1303 року, коли самої Росії як держави ще й близько не було, але вже формувалося

*Григорій Гагарін. Азовські козаки беруть
на абордаж турецький корсар*

Юліуш Коссак. Донські козаки. 1877 р.

об'єднання людей, які два століття потому називали себе «запорізькими козаками».

У російській літературі XIX століття здебільшого вживали слово «козак», а потім для розвитку версії про те, що вони є частиною «руського миру», почали вживати слово «казак». Різниця за змістом в різному написанні немає. Українців же інакше як «малоросами» не називали, знову ж таки для підкріплення теорії, що «українці — не народ» або «росіяни й українці — єдиний народ». У сучасній українській мові слово «малорос» відсутнє, а в російській пропаганді використовували до початку XX століття як зневажливе позначення українців.

Майже одночасно, 1570 року в нижній течії Дону, між Кримом і Московією, з'явилося інше козацьке об'єднання — з русинів, московитів, кримських та ногайських татар, що називали себе «донськими козаками». Вони брали активну участь у політичному житті майбутньої Російської імперії, зокрема у повстаннях Степана Разіна, Івана Болотнікова, Кіндрата Булавіна, згодом Омеляна Пугачова, були у складі

армії Петра I під час Азовського походу й у Північних війнах, долучалися до всіх великих війн і битв Російської імперії XVIII–XIX століть, також брали активну участь в окупації Північного Кавказу, Уралу, Сибіру, Далекого Сходу й Центральної Азії та в російсько-турецьких війнах.

У XIX столітті було сформовано Кубанське козацьке військо, а на окупованих територіях були створені Уральське, Сибірське, Оренбурзьке, Астраханське та інші. Попри етнічне розмаїття людей, які приймали козацький спосіб життя та долучалися до різних громад, запорізькі, донські та кубанські мають щільніші зв'язки один з одним, починаючи від мови, закінчуючи побутовою культурою та фольклором. Вочевидь, окрім українського підґрунтя, відзначаються різною мірою вплив тюркського лексикону, що пов'язано з історичною близькістю та відносинами з тюркськомовними народами.

Так чи інакше, Василь потрапив до Грузії хоч і не добровільно, але посів гідне місце й, судячи із записів послів, навіть був радником Левана II Дадіані щодо геополітичних питань, пояснюючи князю відмінність церков Московії та Литви, з якою Дадіані хотів встановити відносини. Він був одним із тих, хто й раніше плавав на торгових човнах до

Христофоро де Кастеллі. Нариси із Самегрело, 1640-ті рр.

узбережжя Західної Грузії. Принаймні історик Автанділ Сонгулашвілі наводив свідчення різних мандрівників про те, що козаки «з метою поповнення продовольства і питної води, часто приходили в одишські та гурійські села на чорноморському узбережжі». Зрозуміло, що вони з населенням вибудовували зв'язок. Козаки в церквах грузинських сіл на узбережжі молилися та залишали чимало пожертвувань — золота, срібла тощо.

У документі є ще один абзац, який можна назвати прикладом воістину московської дипломатії, що ґрунтується на інтригах, дезінформації, обмані та лицемірстві:

«І твоїм царським велінням писано до нас, щоб нам стояти у вірі християнській міцно й непорушно, і до інших Господарів не отложитца. І ми свого хресного цілування і по смерть свою не порушимо, лише маємо Бога й тебе великого Государя, а інших Государів не маємо; лише твоє царське жалювання про ту милість просимо у тебе великого Государя, щоб звелів ти, великий Государю, нам надати допомогу, тому що з усіх чотирьох боків повстали на нас невірні і нас вельми тиснуть, а оборонятися нема чим; а крім Бога та тебе великого Государя нам вдатися і сподіватися нема на кого, і не дай нас на поталу поганим. — І як ми вчинилися у твоєї царської величності в підданстві, і Дадіян настав на нас гірше, ніж раніше, тому що він Дадіян спокусився на агарянську віру і споживає дари в Турського й Кизилбашського і православних християн посилає до Турського і до Кизилбашського навпроти у дарах для того, щоб давали йому ратних людей на поміч на нас, щоб йому і гідну державу нашу розорити. Якщо забажаєш ти, великий Государю, повелиш Донським козакам, і вони б його самого розорили Чорним морем; і як Донські козаки Дадіянську державу розорять, то тоді нашу піддану державу буде утверджено під твоєю царською високою рукою міцно. А про все наказав зі своїми послами з Іваном Лук'яновим та з Дмитром Давидовим та з дияком з Георгієм усно. — Писано літа 7165-го вересня в 1 де».

*Пірос Ростас Беа.
Пам'ятник Евлію Челебі*

Італійські місіонери Джовані Куліано і Патрі Лука дали опис однієї грузинської церкви на узбережжі, де «на трапезі стояла одна тарілка з грішми золота і срібла, спитав священника — хто пожертвував ці кошти, той відповів — козаки, вони з річок Дону та Дніпра човнами заходять у Чорне море на грабіжницькі рейди проти османів і татар, і коли повертаються зі здобиччю, тут, у церкві, моляться і залишають кавказцям гроші».

За відомостями Евлія Челебі та інших турецьких і європейських сучасників, а також із рапортів самих козаків недвозначно можна побачити, що з першої половини XVII століття на Чорному морі Османської імперії та на Азовському узбережжі не було жодного важливого пункту, на який не здійснювали б атаки козаки. Проти турків козаки розгорну-

Невідомий турецький автор. Зіткнення української чайки з турецькими галерами, 1636 р.

ли справжню морську війну, стверджував історик козацтва Володимир Корольов. Постійні нальоти на османські укріплені фортеці й військово-морські бази, порти й торговельно-ремісничі центри, напади на сам Стамбул, призвели до того, що за однієї згадки про появу на обрії козачого струга або чайки купецькі судна припиняли виходити в море, команди кидали їх напризволяще, населення приморських селищ, залишаючи майно, рятувалося в містах або навколишніх горах, а солдатів доводилося палицями заганяти на кораблі, що їх надсилали проти козацьких флотилій.

З «Книги подорожі» Евлія Челебі: «Отже, ми досягли фортеці Гонію. Дивимося, фортеця повна козаками, а стіни й вежі прикрашені хрестами. Побачивши ісламське військо, козаки заволали: «О святий Георгій! О святий Георгій!» Самі

вони сиділи у фортеці, а сімдесят своїх чайок залишили прив'язаними біля підніжжя фортеці.

Поки п'яні козаки були охоплені панікою, з цього боку фортеці Сейді Ахмед-паша зі своїми ста п'ятдесятьма ічагами та іншими воїнами з Тортума, пішими воїнами з Мегрелістану та Гюрджістану, відволікаючи увагу козаків, в один голос заволали: «Аллах! Аллах!», а [цього часу] з іншого боку [наші воїни] зайшли до суден, що стояли на березі, та безжально перерізали канати. На цих сімдесяти суднах вони вийшли в Чорне море, а вартових козаків, залишених [супротивником] на суднах по п'ять-десять [осіб], п'яних і очманілих, кого зарубали, кого взяли в полон і змусили гребти. Усі газії, тріумфуючи, відвели судна від фортеці на відстань гарматного пострілу в бік Венери й поставили їх на якір у затоці, схожій на гавань.

Козаки у фортеці опинилися в облозі й, втративши надію на порятунок, оскаженіли та почали вивергати вогонь [з рушниць]. А на цьому боці ісламських героїв ставало дедалі більше, і вони почали підготовку до нападу фортеці.

Фортеця Гоніо

З щогл і весел від чайок, захоплених у невірних, а також із весел лазських човнів моноксил, на яких припливли мегрели з Мегрелістану, було виготовлено [приставні] драбини. Човни ж [козаків] витягли на сушу до підніжжя фортеці та використовували їх як прикриття. Зі східного та південного боків фортеці було вирито чудові окопи, й серед білого дня всі герої-мусульмани, азнаури Мегрелістану і Гюрджистану ввійшли в окопи.

З фортеці козаки поливали свинцем човни, а з цього (нашого) боку газії та сердар [били] по фортеці. Цього часу козаки, розгорнувши полковий стяг, вийшли з [фортеці] й атакували ісламських героїв. З цього боку Гази Сейді Ахмед-паша та його три сотні відважних, міцних воїнів, звертаючись до Аллаха, так ударили [по них] мечами, що ті, хто врятувався, вважали за краще кинутися в річку Чорох, а там або потонути, або вибратися на протилежний берег. Але й ті, кому вдалося переплисти, також не змогли зберегти свою голову від рушниць ісламських героїв. Спочатку [нами] було спалено судна, що стояли на Чорох, а ті двісті козаків, які врятувалися від меча, але не змогли проскочити [назад] до фортеці, опинилися в полоні, й кожного було пов'язано».

Розповідь Челебі була звичайним переможним описом, що сучасною мовою називається пропагандою, використанням якої страждали майже всі хроністи того часу, залежно від державної приналежності, — від Шота Руставелі до Евлія Челебі та Олександра Пушкіна. Однак у книзі Челебі ми бачимо, що козаки добиралися до південно-східного узбережжя Чорного моря, що свідчить про широку географію козацьких походів.

Дослідники визначили, де в донських козаків на узбережжі Чорного моря були пристані для човнів — Чорохи, Супса, Ріоні, Інгурі та в гирлах багатьох інших річок. Це документально відомі козацькі табори на грузинському узбережжі. Граф Філіп д'Арле де Сізі, французький посол у Туреччині, у серпні 1626 року повідомляв своєму королю, що

*Автор невідомий. Козак Мамай.
XVIII ст.*

султанські галери (військові кораблі) виявили дванадцять козацьких човнів «в гирлі однієї річки в країні Мегрелії за Трапезундом» і триста козаків, які там «оселилися й закріпилися».

Історики також стверджують, що в походах донських козаків брали участь і грузини. Були випадки огрузинювання козаків. Дехто навіть змінював прізвища. Так з'явилися прізвища Трофімашвілі та Петріашвілі. Ці та багато інших фактів підтверджують, що в XVI–XVII століттях між донськими і терськими козаками та грузинами були добрі стосунки й взаємна прихильність.

А потім була окупація Грузії 1799 року, їй передувала поїздка до Тифліса (колишня назва Тбілісі, до 1936 року) Павла Потьомкіна восени 1784 року, через рік після підписання Георгіївського трактату. Навіть російські історики писали іронічно, як Потьомкін «з розмахом, притаманним старовинному російському панству, проїхав через Кавказький хребет, ледве доступний тоді однокінним візкам, вісьмериком у візку й прибув до Тифлісу, оточений блискучим по-

чтом». Потьомкіна супроводжував чисельний почет, у якому були його племінник, генерал-майор Самойлов, принц Рейнсфельдський і безліч офіцерів зі знатних російських родин. Як пишуть хроністи, разом із царем Ерекле II (у російській літературі вживається спотворене Іраклій II) вони кілька днів святкували. Після від'їзду до Георгіївська Потьомкін залишив у Грузії з власного конвою ескадрон астраханських драгунів, донських й уральських козаків і доручив усю експедицію генералу Самойлову.

Донські козаки вже не були українцями, принаймні адміністративно, проте культура, мова (гутор), елементи вбрання нагадують про минулі етнокультурні зв'язки з Україною, з тим простором, що його творила «вольниця» запорізьких і донських козаків.

У XIX столітті українці потрапляли до Грузії частіше, однак уже як службовці в російській армії і як силоміць переселені. За радянських часів збільшення українців відбулося коштом тих, кого направляли на роботу, і Руставі, приміром, був одним із таких міст, де етнічні українці становили значну частину населення. Так само як і раніше переселені українці, вони втрачали власну мову й культуру, здебільшого русифікувалися, частина приймала грузинську мову й культуру як рідну. Комуністи створювали нову націю — «радянський народ», який мав говорити російською і любити Леніна та КПРС.

.....

Зміст

«Без Грузії — платан я без коріння. Без України — ясен я без крони»	7
Коли українці дізнались про Грузію?	10
Перша спроба переселення українців. 1827	23
Переселення, 1853–1854 рр.	42
Доля українського театру в Грузії	62
Дипломатичні відносини між ДРГ і УНР, 1918–1921	83
Антирадянський опір	100
Бойове братерство, 1992–2014	120
Замість післямови	144
Список літератури	154